

Vonyó József „Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt”

c. akadémiai doktori értekezésként benyújtott művéről

Vonyó József a magyarországi történész szakma kiváló képviselője, aki már akadémiai doktori értekezésének benyújtása előtt is több jelentős könyvet és számos tanulmányt publikált, különösen a két világháború közötti Magyarország politikatörténete, s ezen belül a szélsőjobboldali mozgalmak témakörében, de írásai jelentek meg az 1945 utáni magyar történelemről is.

Ezen belül kiemelendők a Gömbös Gyulára és a Nemzeti Egység Pártjára vonatkozó munkái, melyek egyben előkészítették értekezését. A Gömbös Gyula politikai tevékenységével foglalkozó kutatásainak eredményeit két kötetben foglalta össze: az első 2001-ben jelent meg „Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus” címmel a pécsi Kronosz Kiadónál, a másik pedig „Gömbös Gyula” címmel Budapesten a Napvilág Kiadó gondozásában 2014-ben. Utóbbi munka szerkezete jórészt megegyezik disszertációjának felépítésével, csupán néhány további fejezet betoldására került sor. Ugyanakkor az értekezés műfajából adódóan igényelte az alaposabb historiográfiai áttekintést és a felhasznált források kiterjedtebb és szakszerűbb dokumentációját, s ezeknek a követelményeknek a szerző maradéktalanul eleget is tett. Emellett egyes fejezetekben – például a bevezetésben, mely a forrásadottságokat elemzi, vagy éppen az összefoglaló, s egyben Gömbös tevékenységét európai kontextusban tárgyaló részben – a szerző elmélyítette érvelését említett könyvéhez képest.

Gömbös Gyula életét és politikai pályáját Vonyó József írásain kívül is több történeti munka feldolgozta az utóbbi évtizedekben. A legfontosabbakra utalva: Gergely Jenő 1999-ben Gömbös Gyula életrajzi vázlatát jelentette meg, majd ezt két évvel később ugyanezen szerző tollából egy átfogó politikai pályakép követte. Utóbbtól terjedelmében elmarad, de nagyon fontos tanulmány Gyurgyák Jánosé, aki a „Magyar fajvédők” című, 2012-ben kiadott kötetében szentelt fejezetet Gömbös Gyulának. Olvashatók emellett rövidebb, átfogó politikusi pályaképek Romsics Ignác tollából, nem beszélve L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária, Püski Levente és mások összefoglaló írásainak releváns részeiről. Számos munka a Gömbös-

kormány tevékenységének egy-egy aspektusát elemezte: Pritz Pál a Gömbös-kormány külpolitikájáról írt monográfiát 1982-ben, Glatz Ferenc a sajtópolitikát vizsgálta egy 1988-as tanulmányában, s a sor folytatható lenne.

Nem állíthatjuk tehát, hogy Gömbös Gyula tevékenysége elkerülte volna a történész szakma figyelmét. Az érdeklődés azonban indokoltnak tekinthető, hiszen Gömbös miniszterelnöksége a 20. századi magyar történelem egyik vízválasztója: bár a plurális politikai rendszer több eleme fennmaradt kormányzása alatt, de a nyíltan diktatórikus eszmények ekkor már nem csupán a politikai élet periferiáján voltak jelen, hanem annak középpontjába kerültek. Ez az időszak – mint már Gratz Gusztáv és később mások is hangsúlyozták – külpolitikailag és belpolitikailag egyaránt előkészítette Magyarország második világháborús részvételét, annak minden következményével, még ha erről a döntéseket később más politikusok is hozták meg.

A mintegy 540 oldalas disszertáció tartalmi ismertetésére ebben az opponensi véleményben nincs lehetőség. Azt is szükségtelen hangsúlyozni, hogy itt nem tudok kitérni a munka minden fontos aspektusára, sem a méltatás, sem a kritika tekintetében. Ehelyett először a szerző célkitűzéseit tárgyalom, majd az értekezés által felvetett legfontosabb problémákra koncentrálok, kitérve néhány módszertani vonatkozásra is. Magáról értetődően érvényesítem azt a szempontot, hogy a disszertációnak mennyire sikerült céljait megvalósítania, továbbá mely tekintetben haladta meg az eddigi kutatásokat.

Az értekezés fő célja Gömbös Gyula hatalomhoz való viszonyának vizsgálata, s ennek megfelelően a politikai életrajzok klasszikus célkitűzéseit követi: mindenekelőtt a vizsgált személy indítékait, tevékenységét és annak hatását kívánja vizsgálni. A szerző által megválaszolni kívánt kérdések a következők:

- „Milyen indíttatásból, milyen hatásokra törekedett mindenáron hatalmi pozícióba jutni?
- Milyen szerepe volt ebben személyiségének, s mennyiben függött ez azoktól a társadalmi, politikai körülményektől, amelyekben tevékenykedett?
- Mit kívánt elérni a hatalom birtokában, s céljai megvalósítása során milyen eszközöket, módszereket alkalmazott?
- Nem utolsó sorban: milyen hatása volt hatalomgyakorlásának szűkebb és tágabb környezetére ...” (11. o.)

Mivel rendelkezésre állnak korábbi kutatási eredmények, s mindenekelőtt Gergely Jenő hasonló tárgyú könyvei, a disszertációnak szükségesnek tartja annak indoklását is, hogy

mennyiben kívánja meghaladni azokat. Úgy véli, hogy egyrészt „Gergely nem tartotta mérvadónak és érdemben mérlegelendőnek azt, amit Gömbös tervezett megvalósítani, csak azt, amit kormányfőként elért.” (51. o.) Másrészt Gergely Jenő Gömbös „[m]iniszterelnöksége időszakából lényegében csak a kormányzati tevékenységet vette alapos vizsgálat alá, nem tartotta fontosnak a párt- és társadalomszervezést...” (51. o.) Továbbá „Gömbös beszédeit, programjait gyakran pusztá szólamokként értékelte, nem vette figyelembe azok lehetséges politikai hatását.” (51. o.) Indokoltnak tekinthető, hogy a disszertáció Gömbös tényleges tevékenysége mellett politikai terveit is mérlegeli, ugyanakkor ez nem egyszerű feladat, hiszen a szerző maga is számos alkalommal rámutat Gömbös taktikázására, megnyilvánulásainak saját szándékait leplező voltára.

Az értekezés a nemzetközi hatásokat is vizsgálni kívánja, különös tekintettel arra, hogy Gömbös – akit a kortársai közismert módon Gömbölini-nek is neveztek – milyen nézeteket vett át Mussolinitől illetve Hitlertől. (50. o.) A nemzetközi kitekintés szándéka mindenképpen üdvözlendő, hiszen – mint azt a szerző jelzi Gergely Jenő munkája kapcsán – az eddigi kutatásokban ez a szempont kis szerepet kapott.

A disszertáció viszonylag nagy terjedelemben foglalkozik Gömbös gyermek- és ifjúkorával, mégpedig abból kiindulva, hogy ilyen módon képes feltárni Gömbös személyes indítékait – politikai pályája tekintetében is. A Gömbös gyermek- és ifjúkorára vonatkozó részek azonban – bár kétségkívül egy sor érdekes információval szolgálnak – inkább spekulatív, mintsem megalapozott következtetéseket tartalmaznak arról, hogy az említett életszakaszok milyen módon határozták meg Gömbös politikai karrierjét, így ezeknek a fejezeteknek a funkciója sem egyértelmű a teljes munka szempontjából.

Egy példával érzékeltetve mindezt: a disszertáció szerint Gömbös vágya a vezető szerep iránt arra vezethető vissza, hogy „centrumba született” (54. o.), vagyis a család első gyermeke volt, s a szülőhelyén is „a falu első gyermekének érezhette magát” (58. o.), mindenekelőtt tanító apja miatt. Később azonban, Sopronba kerülve elveszítette ezt a helyzetét, kikerült a centrumból, ami az értekezés szerint szintén a vezető szerep megszerzésének vágyát erősítette nála. Nem tagadva azt, hogy a jelzett családi-társadalmi helyzet és az abban bekövetkező változások vezethetnek ilyen személyiségfejlődéshez, semmi okunk azt feltételezni, hogy ezek a konstellációk csak az egyén ilyen fejlődési irányát eredményezhetik. Hány olyan első szülött gyermek élt Gömbössel egy időben Magyarországon, aki kezdetben a család és a szűkebb közösség fokozott figyelmét élvezte, majd ezt elveszítette? Bizonyosan sok ilyen volt, ennek ellenére többségük nem vált vezetővé, különösen nem országos szinten. Vagyis

ebben és hasonló esetekben további tényezők széles körének bevonása nélkül pusztán feltételezünk, spekulálunk.

A meggyőző érvelés hiánya valószínűleg a megfelelő források hiányának is betudható, de nyilvánvalóan szintén összefügg az életrajzok szokásos módszertani nehézségeivel: a pszichologizáló megállapítások mögött nincs – nem lehet – ott a pszichoanalízis, az individuálpszichológia, vagy az analitikus pszichológia szokásos eszköztára. Hiányzik az interaktív analitikus helyzet, vagyis a vizsgált személy nem fekszik ott azon a bizonyos kanapén, s nem válaszol a módszeresen és az előző válaszoktól függően feltett kérdésekre.

Ezért – a történész korlátait felismerve és elismerve – véleményem szerint egy ilyen munkában érdemes nagyon óvatosan bánni a pszichológiai jellegű magyarázatokkal. Eredményeket sokkal inkább a szociálpszichológia kérdésfeltevései és módszerei ígérnek a történész számára. Ezek alkalmazására több sikeres kísérlet történt a nemzetközi életrajzi irodalomban, melyek közül valószínűleg Ian Kershaw Hitler-biográfiája a legismertebb.

Az értekezés törzsét azonban nem a gyermek- és ifjúkorra vonatkozó részek adják, hanem a felnőtt, aktívan politizáló Gömbös tevékenységének jellemzése. Ez egyben azt is jelenti, hogy a munka a megjelölt célok közül a legnagyobb terjedelmet – teljesen indokolt módon – Gömbös politikai céljai, s az általa alkalmazott módszerek, eszközök bemutatásának szenteli. Ebben a tekintetben lényegesen több forrást von be a vizsgálatba, mint a korábbi munkák, sokoldalúbban, meggyőzőbben elemzi azokat, s így meghaladja azok eredményeit.

A szerző részletesen dokumentálja azt, hogy Gömbös Gyula fajvédő nézeteinek legfontosabb elemei – különösen az irredentizmus, a társadalom nemzeti/faji alapon történő, központilag vezérelt átalakításának, a zsidóság korlátozásának igénye és a szinte korlátlan államhatalom létrehozására való törekvés – már meglehetősen korán, 1920-ra kialakultak. Eközben megjelenik a disszertációban Gömbösnek az összetett folyamatokat leegyszerűsítő, szinte primitív társadalomszemlélete, alapvető gazdasági és más szakmai kérdésekben való gyakori tájékozatlansága, melyet jól illusztrál például az, hogy a mezőgazdaságot tekintette a jövő vezető gazdasági ágának Magyarországon. Vonyó József meggyőzően mutatja be azt is, hogy Gömbös ugyan miniszterelnöki megbízása után látszólag revideálta a zsidók korlátozásával kapcsolatos elképzeléseit (259. o.), a valóságban azonban ezt csak taktikai megfontolásból hangoztatta. (309. o.)

Az értekezés sokrétűen ábrázolja, hogy Gömbös miniszterelnökségének első időszakában miként igyekezett hatalmi bázist kiépíteni a maga számára pártpolitikai téren és a közigazgatásban egyaránt, mely főként Bethlen István ekkor még erős befolyását kívánta

ellensúlyozni. Itt érdemes megjegyezni, hogy a munka az eddigi kutatásoknál nagyobb figyelmet fordít Gömbös és Bethlen kapcsolatára is, s eközben nem csak az általuk alkalmazott politikai taktika közötti különbségek válnak jól láthatóvá, hanem a politikai elképzeléseikben meglévő nagy eltérések is. Gömbös említett szervezési aktivitása különösen a kormánypárt vezérelvű tömegpárttá formálását jelentette, de magában foglalt olyan elemeket is, mint a társadalmi szervezetek centralizálása és a fölöttük való befolyás megszerzése, mely folyamatot az értekezés szintén minden más munkánál alaposabban vizsgálja. (345. o.)

Az újabb szakirodalomban több szerző is azt hangsúlyozza, hogy Gömbös nem törekedett „totális diktatúra”, vagy „totális fasiszta diktatúra” megteremtésére. Az mindazonáltal a Vonyó József által is bemutatott források alapján egyértelmű, hogy Gömbös végső célja egy olyan diktatórikus állam megteremtése volt, melyben minden választójoggal rendelkező polgár a kormányzó párt tagja, s folyamatos közéleti aktivitást fejt ki, a „Vezér” – vagyis ő maga – által kontroll nélkül hozott döntések végrehajtása érdekében. (321. o.) Mindezt különösen azért érdemes felidézni, mert ezen a ponton lehetőség kínálkozik a disszerens számára arra, hogy a vizsgált politikus tevékenységének társadalmi beágyazottságát átfogóan elemezze.

Ennek során Vonyó József meggyőzően ábrázolja, hogy milyen körülmények vezettek Gömbös bukásához, Horthy magatartásától kezdve a kormányzó párton belüli ellenzékéig. Hatalmának korlátaival szemben kevésbé fordít azonban figyelmet annak bemutatására, hogy Gömbös miniszterelnöki megbízását és viszonylagos politikai sikereit milyen társadalmi körülmények tették lehetővé – bár el kell ismerni, hogy egy ilyen vállalkozáshoz nem az életrajz a legmegfelelőbb műfaj.

Ez azért is releváns kérdés, mert Gömbös a hatalomtechnikához kiválóan értő és nagy munkabírási, de a fentiek értelmében szűk látókörű, s egyenesen diktatórikus eszményeket valló politikus volt. Mégis nem egyszerűen miniszterelnöki megbízást kapott – és a két világháború között Bethlen után a leghosszabb ideig töltötte be ezt a pozíciót –, hanem képes volt néhány év alatt a hagyományos uralkodókultusztól alapvetően eltérő vezérkultuszt kialakítani Magyarországon (436. o.), mintegy két millió taggal rendelkező tömegpártot létrehozni (325. o.), s a modern diktatúrák több jellemzőjét meghonosítani, ha rendszere maga nem is volt diktatúrának nevezhető.

A belső mozgatórugók mellett a nemzetközi hatások is fontos szerepet kaphatnak annak magyarázatában, hogy miért vált fogadókésszé a magyar társadalom egy Gömbös-

típusú politikus gondolatai iránt, mint ahogyan ezek számbavétele nyilvánvalóan egy sor más 1930-as évekbeli politikai jelenség értelmezéséhez is érdemben hozzájárulhat. A szerző fontos lépéseket tesz e hatások elemzésében azzal, hogy Gömbös nézeteit összeveti Mussolini és Hitler politikai elképzeléseivel. Mindenekelőtt a következő kérdésre kíván válaszolni: „Másolt-e Gömbös vagy »magyar úton járt«?” (477. o.) Ez az egyik legizgalmasabb, s egy további olyan része a dolgozatnak, melyben újat nyújt az eddigi irodalomhoz képest. Vonyó József számos helytálló megállapításra jut a hasonlóságok és eltérések tekintetében. Összességében úgy véli, hogy Gömbös nem másolta Mussolinit és Hitlert, hanem adaptációt hajtott végre.

Azzal természetesen egyetérthetünk, hogy az esetek nagy részében nem a másolás a megfelelő kifejezés a gondolatok és az intézmények átvételének megjelölésére, hanem az adaptáció, mint ahogyan ez a nemzetközi transzferek túlnyomó részében történik. Ez azonban nem mindig volt így, hanem egyes, a német vagy olasz szélsőjobbaldali mozgalmakban és rendszerekben kialakult jelenségek szinte változatlan formában tetten érhetők Magyarországon Gömbös miniszterelnöksége idején.

Bár egy ilyen véleményben körültekintő érvelésre nincs lehetőség, érdemes felvetni azt, hogy mintha éppen a Vonyó által is megmozgatott nagy empirikus anyag bizonyítaná: maga Gömbös is egy sor esetben átvett elveket és megoldásokat az olasz, német és más szélsőséges rendszerektől, alig változtatva azokon. Nehéz volna ezt tagadni a „Vezér” elnevezés és a vezérelv (344. o.), vagy a korporációk esetében (407. o.) – erre a disszertáció is utal –, de jó eséllyel a tömegpárt is ide tartozik, nem beszélve a politikai propaganda modern eszközeiről (420. o.). Éppen az intézmények fokozott importja lehetett bukásának egyik tényezője, mivel ezek meghonosítására nem voltak meg Magyarországon teljes mértékben a feltételek. Vagyis az átvételek illetve azok módjának elemzése segítheti Gömbös és az őt körülvevő társadalmi környezet kapcsolatának árnyaltabb elemzését. Másrészt az idézett kérdésfeltevést – másolás vagy adaptáció – erős dichotómia jellemzi, s így nem csak az árnyalatokra érzéketlen, hanem megkerüli annak számbavételét, hogy melyek voltak az adaptációval átvett intézmények és gondolatok forrásai, vagyis mit adaptált Gömbös.

A túlzottan Mussolinire és Hitlerre fixált elemzés eredményezi azt, hogy a disszertáció több tekintetben túlbecsüli Gömbös nézeteinek eredetiségét, sőt hazai forrásainak jelentőségét. A közvetlen hatásokról már szó volt, de ezeken túltekintve sem találhatunk sok olyan lényeges elemet Gömbös ideológiájában, vagy akár politikai programjában, mely korábban ne jelent volna meg hasonló formában valamelyik osztrák, olasz vagy német

szélsőjobboldali ideológusnál, politikusnál vagy éppen pártprogramban. Ez persze ismét nem azt jelenti, hogy változatlan átvételről beszélhetünk, de gyakran az elvek és megoldások lényegének átvétele zajlott. Végül maga a szerző is hasonló következtetésre jut (500. o.), ám ez jelentős mértékben ellentmond megelőző fejtegetéseinek, melyek során Gömbös nézeteinek eredetisége mellett érvelt.

Míg a disszertációban – a Gömbös gyermek- és ifjúkorával foglalkozó említett részekről eltekintve – a szerző megbízható következtetésekre jut és jó érzékkel értékeli, addig az összefoglalásban az árnyaltságra törekvő, egyfelől-másfelől típusú érvelés során az olvasó többször elbizonytalanodik, hogy mi a szerző véleménye. Például egyfelől ezt olvashatjuk: „határozott »nem« lehet a válasz” (496. o.) arra a kérdésre, hogy másolta-e Gömbös Mussolinit és Hitlert. Néhány oldallal később viszont úgy véli, hogy Gömbös „[m]indig mások nézeteit követte, tette magáévá” (505. o.) – de annak részletes bemutatása elmaradt, hogy kikről van szó.

Gömbös eredetiségének túlbecsülésére példa lehet annak hangsúlyozása a dolgozatban, hogy Gömbös milyen korán használta a „nemzetiszocialista” jelzöt saját elképzeléseinek megjelölésére. Mint Vonyó írja, a Deutsche Arbeiterpartei „Hitler aktív közreműködésével ... 1920 februárjában vette fel a Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) nevet. Azaz építette be a későbbi Führer a párt nevébe azt a jelzöt, amit Gömbös már nyolc hónappal korábban leírt.” (482. o.) Ez és néhány más hasonló megállapítás azt sugallja, hogy Gömbös úttörője volt a nemzetiszocialista jelző használatának.

Bár részletes fogalomtörténeti fejtegetéseknek nem ez a helyük, de a kifejezés történeti jelentősége miatt el kell mondanunk, hogy a „nemzetiszocialista” megjelölés már jóval Gömbös 1919-es megnyilvánulása előtt megjelent Közép-Európában, ráadásul éppen Bécsben is használták ezt egy párt nevében abban az időszakban, amikor Gömbös e városban tartózkodott. A Szudéta-vidéken, Aussig (ma: Ústí nad Labem) központtal működő, 1903-ban megalakult Deutsche Arbeiterpartei (DAP) nevét egyik vezetője, Hans Knirsch már 1904-ben meg akarta változtatni úgy, hogy abban szerepeljen a „nemzetiszocialista” megjelölés, de akkor erről végül lemondtak. Az előbbi párt és az ausztriai völkisch szakszervezeti mozgalom a világháború alatt szorosan összekapcsolódott, s ezek a szervezetek a „nemzetiszocialista” jelzöt is használták megnyilvánulásaikban. Ennek az ideológiai irányultságnak volt lecsapódása az, amikor 1918. május 5-én már valóban sor került a Deutsche Arbeiterpartei átnevezésére a Bécsben tartott kongresszuson: ekkor alakult meg a Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei (DNSAP). (A hasonló, a disszertációban is szereplő

pártnevek miatti félreértések elkerülésére érdemes hangsúlyozni, hogy az ausztriai DAP ily módon megszűnt, de más környezetben, Münchenben 1919. január 5-én ismét létrejött egy párt ezzel a névvel, s ebből alakult ki – Hitler közreműködésével – az NSDAP 1920. február 4-én. Vagyis az egyik DAP osztrák volt, míg a másik – a későbbi és jóval rövidebb életű – német.)

A Mussolinivel és Hitlerrel való összehasonlítás tehát kevésbé meggyőző abban a tekintetben, hogy e politikusok nézetei hatottak-e Gömbösre. Egyrészt eleve nem sikerül forrásokkal megfelelően dokumentálni az ezzel kapcsolatos megállapításokat, másrészt nem is ez az igazán lényeges kérdés Gömbös nézeteinek forrásai szempontjából, hanem általában a nemzetközi hatások problémája, hiszen – mint jól tudjuk – Mussolini és Hitler sem voltak eredeti gondolkodók. Ezzel szemben Vonyó munkája fontosabb eredményeket hozott abban a vonatkozásban, hogy az e politikusok által fémjelzett rezsimek jellemzői mennyiben hasonlítottak vagy tértek el a Gömbös által kialakított rendszertől.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Vonyó József eddigi tudományos munkássága – melynek legfontosabb darabjaira ezen opponensi vélemény bevezetőjében utaltam – olyan színvonalú, hogy ennek alapján elnyerheti az MTA Doktora címet. A Gömbös Gyula politikai tevékenységét vizsgáló doktori értekezése a korábbi e témára vonatkozó munkáknál jóval részletesebben dokumentálja és elemzi Gömbös politikai elképzeléseinek alakulását, s különösen politikai tevékenységének sajátos vonásait. Így a disszertáció a felvetett problémákkal együtt is lényegesen hozzájárul a két világháború közötti magyarországi politikai rendszer dinamikájának eddiginél alaposabb megértéséhez. Ezért javaslom e munka nyilvános vitára bocsátását és a mű elfogadását.

Szeged, 2016. augusztus 28.

Tomka Béla

az MTA Doktora, tszv. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem, Történeti Intézet